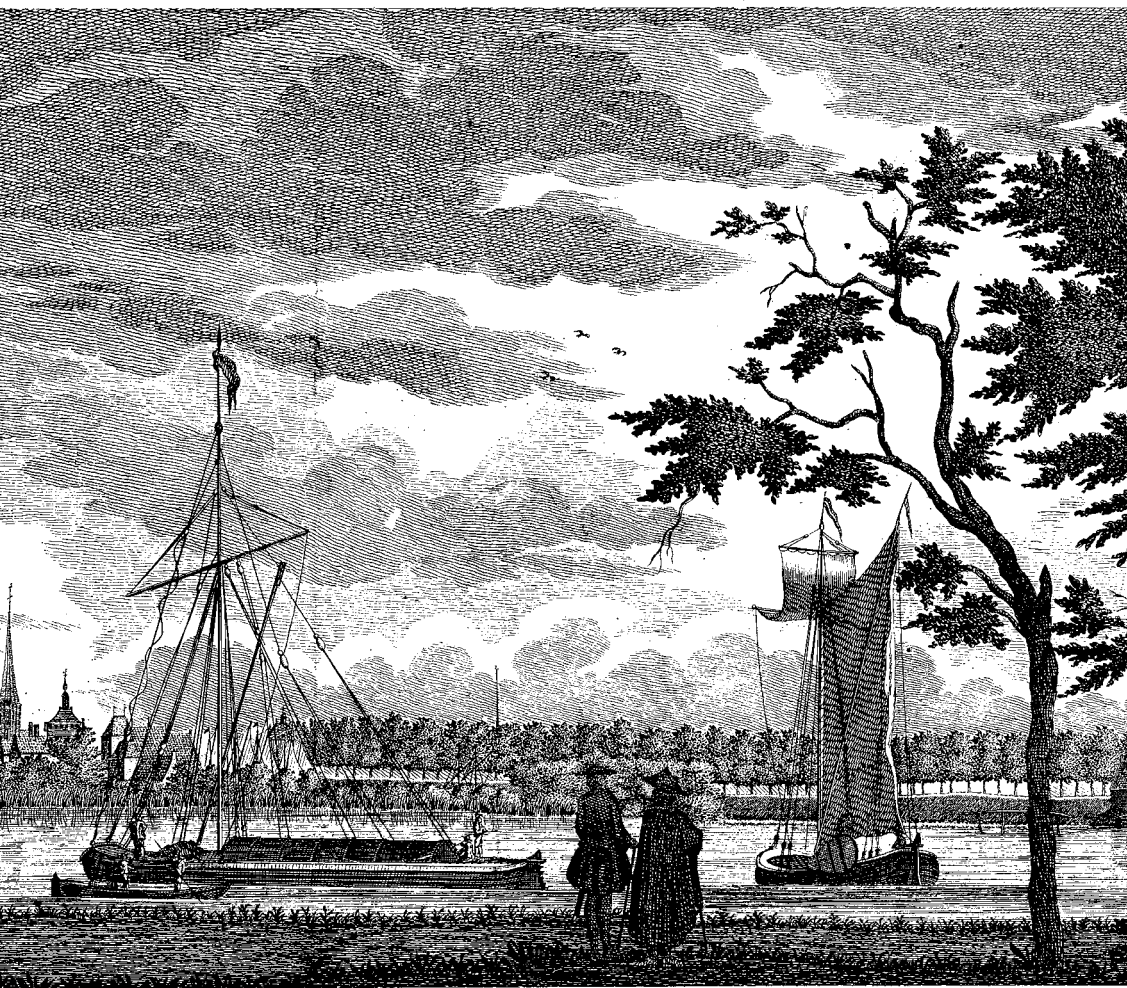

BESCHRIJVING VAN CULEMBORG
IN 1753

€ 8
CULEMBORGSCHE HISTORIEBLADEN

Eerste Serie nr V

**BESCHRIJVING VAN CULEMBORG
IN 1753**

NAAR A. W. K. VOET VAN OUDHEUSDEN

MET DIENS LEVENSSCHETS

DOOR

DR. OTTO J. DE JONG

UITGAVE A. T. VERSCHOOR & ZOON TE CULEMBORG

1963

HISTORISCHE
BESCHRYVING
VAN
CULEMBORG.

Behelzende een Lyst der Heeren

VAN
BOSICHEM EN CULEMBORG,

Gesproken uit de Aloude Graven

VAN
TEISTERBANT
&c.

ewyl de Heeren van *Bosichem* gesproken
zyn uit de Graeven van *Teisterbant*, en
die van *Culemborg* uit die van *Bosichem*
hunnen oorsprong trekken, moeten wy
een weinig van *Teisterbant* en deszelfs
Graeven spreken.

A

Teister-

A handwritten signature in black ink, reading 'A.B.S.K. Voet'. The script is cursive and elegant, with the first letters of each name part being capitalized and prominent.

De afbeelding op het omslag is een fragment van het stadsgezicht door D. van de Burg uit het boek van Voet.

De levensschets is de tekst van een rede, uitgesproken in de Burgerzaal van het Stadhuis van Culemborg op 25 Februari 1954, ter herdenking van het tweede eeuwgetijde van Voets sterfdag. De schrijver voelt zich verplicht aan Mr. Beltjes, provinciaal chartermeester te Arnhem, die hem op verschillende bijzonderheden wees.

Bronnen:

Rijksarchief in Noord-Holland, Not. Arch. 3036, 3038.

Boekzaal der Geleerde Waerelt, 1753, 1754.

De Wapenheraut, jrg. 1915, 1916, 1917.

Archieven der Hervormde Gemeenten van Ankeveen, Culemborg en Helmond.

De beschrijving van de toestand van stad en graafschap Culemborg is voornamelijk uit het tweede deel van Voets boek samengesteld. De spelling bleef ongewijzigd; alleen de interpunctie en het gebruik van hoofdletters werden aangepast aan de eisen van leesbaarheid. Soms werden enige woorden verplaatst. Weggelaten zijn alle oorkonden en naamlijsten, uitweidingen en herhalingen, en voorts alles wat in 't licht van huidig historisch onderzoek onhoudbaar bleek. Toegevoegd is er niets, zodat de aldus besnoeide tekst geheel als werk van Voet kan gelden.

LEVENSSCHETS

WIE tot de familie van een beroemd man behoort, ervaart dat niet steeds als een voorrecht. En wanneer men een soortgelijk ambt bekleedt, wordt men zeker telkens met die geniale verwant vergeleken.

Ook de Ankeveense predikant Arnoud Walraed Karel Voet heeft zo moeten leven in de schaduw van een roemrucht naamgenoot. Zijn oudoom, Gijsbertus Voetius, was lange tijd hoogleraar in de theologie aan de Utrechtse universiteit en had bekend gestaan om zijn verbazingwekkende werkkraft en kennis. Hij bleef ook na zijn dood gelden als een der meest strijdbare en belangrijke godgeleerden in het kerkelijke Nederland van de „gouden eeuw”. Hoewel zijn afstammelingen niet een dergelijke grootheid bezaten, bekleedden zij toch met ere aanzienlijke overheidsambten. Minder succesvol waren de nakomelingen van zijn oudere broer. Aan het wetenschappelijk leven namen zij — als predikant of rector van een Latijnse school — weinig deel en hun werkkring vonden zij meestal in kleine plaatsen.

Dominus Voet van Ankeveen is dan ook niet als theoloog bekend gebleven. Wel waardeerden zijn ambtgenoten hem als kenner van het kerkrecht en van de geschiedenis. Maar die roep genoot hij slechts in kleine kring. Dat zijn naam bewaard bleef, dankt hij aan een werk dat niets met zijn eigen gemeente te maken heeft gehad.

Dit wil niet zeggen, dat hij niet met grote trouw in het kleine dorp meer dan 40 jaar gearbeid heeft. Doch volkomen bevrediging vond hij er op den duur niet. Zijn leven werd er verzuurd door conflicten met de ambachtsvrouw, Anna Elisabeth de Waele, die evenals de meerderheid der bevolking, Rooms-Katholiek was. Slechts ongeveer 150 zielen waren aan Voets zorg toevertrouwd; bij de bediening van het Heilig Avondmaal kon hij ruim 60 lidmaten bijeen zien. Daardoor hield de predikant veel tijd voor studie over. In het begin van zijn ambtsperiode, omstreeks 1710, bewerkte hij een her-uitgave van een naamlijst van predikanten uit het Sticht. Na de publicatie van dat boekje gaf hij niets meer in het licht. Zijn preken wilde hij nooit laten drukken. Hij vond dat het land al genoeg met „predikatiën overladden” was, en dan nog wel in een vorm — met allerlei „voorredens, verdeelingen &c.” — die hij afkeurde. Waarschijnlijk

dacht hij bij dit oordeel aan het pleidooi, dat zijn oudoom inder-tijd geleverd had voor een eenvoudige en heldere kerkelijke uit-legging, zonder overbodige uitweidingen en versnipperingen. De „Voetianen” waren zelf weinig trouw gebleven aan deze raad van hun leidsman. Maar Voet beseftte, dat er voor zijn kanselwerk geen belangstelling meer zou zijn, en hij eiste in zijn testament, dat al zijn preken zouden moeten „worden gescheurt en ver-brant”. Door die laatste maatregel heeft hij het tevens onmogelijk gemaakt, hem ooit nog als theoloog en kanselredenaar te be-schouwen en te herdenken.

Zijn ouderlijke woning stond te Helmond. Rector Paulus Voet, die er tevens schepen en ouderling was, ondertrouwde in 1684 te Beusichem met Elisabeth de Jouwer. Hijzelf was weduwnaar en vrij wat ouder dan zijn bruid. Hun huwelijk werd op 24 Sep-tember te Ommeren bevestigd. De familie De Jouwer woonde in het rivierengebied. Op 23 Juni 1686 kon rector Voet te Hel-mond een zoon ten doop houden. Naar zijn grootvader Aert Cornelisz de Jouwer ontving het kind de naam Aernoud; naar de gouverneur van 's-Hertogenbosch, graaf Walraed van Nassau, die peet was, kreeg het zijn tweede voornaam. In 1688 werd een dochter, Clara Catharina, geboren, en in 1691 volgde nog een zoon, die de illustere naam Gijsbertus zou dragen en daarbij ook zijn vaders naam ontving.

Rector Voet zag zijn kinderen niet groot. Hij overleed op 16 Februari 1698 te Helmond. Nog 35 jaar zou zijn weduwe in het zuiden blijven wonen. Zij hertrouwde met Jakob Page, predikant te Lommel. Na diens dood verhuisde zij naar de pastorie van haar jongste zoon, Gijsbertus Paulus, die inmiddels predikant te Budel was geworden. Toen zij deze eveneens moest verliezen, trok zij naar het noorden, naar Ankeveen. Daar kwam zij in 1733. In de pastorie van haar oudste zoon zou zij haar tachtigste en laatste levensjaar doorbrengen.

Die oudste zoon had zij slechts zeven jaar bij zich gehad. Haar moeder, Trijntje Salomonsdochter van Gaelen, had hem in 1693 meegenomen naar Culemborg. Welke noodzaak daarvoor toen bestond, is onbekend. Een broer van Elisabeth de Jouwer, de mr leidekker Salomon, woonde aldaar. Hij zou er een voor-name positie verwerven en het tot stadsburgemeester brengen. Waarschijnlijk heeft zijn moeder met haar Helmondse klein-zoontje bij hem haar intrek genomen en stellig veel met hem verkeerd.

Aan zijn Culemborgse jaren bewaarde de predikant van An-

keveen later de mooiste herinneringen. „Binnen Culemborg ben ik van myne Godtvruchtige, nu zalige, grootmoeder Catharina van Gaelen zedert myn zevende jaer opgevoed. Hier heb ik het zoetste en aengenaemste myner jeugt doorgebracht. Hier wierd ik door Godgeleerde en Godzalige predikanten in de eerste beginselen van onze H. religie onderweezen en tot de vreese Godts opgewekt. . . . Hier genoot ik het onderwys van bequaame leermeesters in de Latynsche en Grieksche taelen, totdat ik naer de Hoogeschoole van Utrecht gezonden wierd. . . . De nagedachtenisse van mijnen jongen leeftyd doet my menigmael gedenken aan deze stad”.

In Culemborg vond hij ook degene, die de plaats van zijn vader enigszins voor hem ging innemen, de predikant Rhee, aan wiens „deftigheid, gepaerd met vaderlyke vriendlykheid” en „het geleerd en weergaloos prediken” hij na halve eeuw nog dankbare woorden wijdde.

Voor een jong kind viel er juist in deze jaren te Culemborg veel te bewonderen. „Men. . . . zag. . . . alhier verscheide hofhoudingen, 't welk een groote levendigheid veroorzaakte”. Op het Nieuwe Hof — een oud nonnenkloostertje in de Herenstraat — woonde de gravin van Waldeck sinds de dood van haar man, de beroemde vorst en veldmaarschalk George Frederik. In het grote oude huis op de hoek van Slotstraat en Meent verbleef een hertog van Saksen en in een pand aan de Ridderstraat een Saksische prins. Deze aanzienlijken en hun bedienden kwamen niet onder het gehoor van Ds Rhee, Wagardus of Montanus. Zij gingen naar het kleine Lutherse kerkje, de oude gasthuiskapel. Ook Voet heeft wel eens zo'n Lutherse dienst meegemaakt. Als in November 1694 de gravin-weduwe gestorven is, en „het lyk op een paradebedde in volle kledy eenige dagen” opgebaard heeft gelegen, is van de Lutherse kerk uit „met een menigte van toortsen en grooten sleep” de uitvaart gehouden. Voor een kind van acht jaar was aan zulke dingen veel te bewonderen! Hij hoorde praten over de heren en graven van Culemborg, over vrouwe Elisabeth, wier portret in de grote zaal van het weeshuis hing, over graaf Floris de tweede, die zo „minnellyk, lieftaelig en gemeensaem in zyn verkeerling met zyne borgers” was, over de Waldecks, die strengere heren waren, over het grote meeloproer van 1650, toen het volk de heren op 't stadhuis angstige uren had bezorgd, over de brand van de grote kerk uit 1654, over de schrik die de Franse bezetting in 1672 had gebracht — en hij werd gewezen op Mr Nicolaes Bosch, de stadhouder van de

lenen, die thuis dikke boeken met aantekeningen over de geschiedenis van de stad volschreef. Hij hoorde de — nog onbegrepen — uitdrukking: „Goddank, de proost van Aken op de visbank”, en zag aan de Slotpoort de gootklos, die het afgehakte hoofd moest voorstellen van deze proost, die in 1428 de stad overviel. Hij kon genieten van de drukte, die er op marktdagen in de plaats heerste. Hij kon gaan wandelen langs de muren en wallen, in de dreven bij het leegstaande en vervallen middeleeuwse kasteel, en de pracht bewonderen, die de aanzienlijken bij hun jachtpartijen ten toon spreidden. Zo herinnerde hij zich later de hertogin van Saksen, die in 1702 in het kraambed stierf: „zij was een zeer schoone prinsesse; ik heb haer in de vorige eeuw gezien. Zy zat te paerd in amasoonegewaad, hebbende een hoed met pluimen op een hoofd, verciert met blonde, gekrulde hairen”. Haar zoontje Joseph werd aan het hof van zijn tante opgevoed, „zynde een kind, boven maete schoon”. Die tante was gravin Louise Anna van Waldeck. Van 1694 tot 1714 regeerde zij over Culemborg. Zo heel gelukkig viel haar regering niet uit. Voet, die deze periode grotendeels te Culemborg meemaakte, sprak later over „quaede bestiering van eenige bediende”. Juist naarmate hij ouder werd, moet hij daarvan meer gehoord en begrepen hebben.

Hij doorliep de Latijnse school, die in deze tijd onder leiding stond van Mr Abraham Wagardus, een Culemborgse predikantszoon. Daarna ging hij te Utrecht theologie studeren. Met zijn leermeesters trof hij het niet bijzonder. Van Maastricht, de opvolger van Voetius, was juist overleden. Of Voet smaak gehad heeft in het onderwijs van de knappe wijsgeer Roëll, is de vraag: dat strookte niet bijster met de Voetiaanse inzichten. Meer dan de onbeduidende Pontanus zal de bejaarde Melchior Leydecker hem beïnvloed hebben: dat was nog een echte, strijd bare Voetiaan. Misschien is Voet wel onder diens gehoor geweest als deze op Zondagmiddag in de Engelse kerk bijbellezingen hield.

Op 22 Juli 1709 werd Voet te Ankeveen beroepen. De 15de September deed hij er zijn intrede. Uit Culemborg volgden hem zijn tachtigjarige grootmoeder en zijn tante, Johanna de Jouwer, die de zorg voor de huishouding op zich nam. Voets jongere broer kwam in 1711 eveneens naar Ankeveen. Arnoud zou hem in 1714 tot predikant van Budel bevestigen. Het jaar daarop stierf Catharina van Gaalen, hoogbejaard, twee dagen voor Kerstmis. Johanna de Jouwer bleef te Ankeveen, totdat ook zij, 86 jaar oud, op 15 Juli 1742, overleed.

De kleine Protestantse gemeente van Ankeveen, verarmd door slecht beheer, overstromingen en — in 1672 — plundering door Franse troepen, ondervond weinig medewerking van de Rooms-Katholieke ambachtsvrouw. Kerkgebouw en pastorie werden verwaarloosd en Voet mocht zich gelukkig prijzen, dat hij voor zijn tractement — jaarlijks 600 gulden — niet van plaatselijke omstandigheden afhankelijk was. De eerste tien jaar van zijn ambtsperiode werd er niets aan zijn woning gedaan, „waerom de agterkeuken beter met een tuinherk als met een bezem konde worden gezuivert”. Reparaties moest hij zelf bekostigen. In later jaren werd aan de kerk wel ’t een en ander hersteld, maar aan de pastorie werd pas na 30 Juli 1736 iets verbeterd. Op die datum was namelijk bij het afhoren van de kerkerekening in ’t koor van de kerk een hooglopende twist ontstaan tussen de ambachtsvrouw en de predikant over de betaling van de reparatie aan het omvergewaaide tuinhuisje bij de pastorie. Sindsdien liet Voet zijn rechten sterker gelden en wist hij veel gedaan te krijgen. Uit eigen middelen had hij trouwens ook dikwijls de kerkefondsen gesteund.

De oorzaak van deze moeilijkheden met de ambachtsvrouw en haar ambtenaren, lag in Voets houding tegenover het Rooms-Katholicisme. Naar waarheid kon hij getuigen: „Van consciëntiedwang ben ik een groot vijand. De Roomsgezinden wonen in ’t land, zij hebben haere huizen en gebouwen om daerin misse te doen. Dit word niet belet, en zoude ik ’t zelfs niet beletten, al hing het aen mij. Maer zij moeten zich mijden van openbaere schandaele te geeven en tegens de plakaeten van de souveraine Overigheid publiek te zondigen”. Aan die laatste eis weigerde de meerderheid van Ankeveens bevolking te voldoen. Voet wilde, dat er in ’t openbare leven niet te merken zou zijn, waar het Rooms-Katholicisme beleden werd. Hij ergerde zich er aan, als bij een begrafenis op de kist een kruis geschilderd was, als de mensen knielden en kaarsen brandden, en op het kerkhof de kist rondom de kerk droegen. Hij keerde zich tegen losbandigheid op vastenavond, als de veenarbeiders zich vermaakten met „de kat uit de ton te werpen”, en vooral op Sinterklaasavond, wanneer sommige lieden zich vermomden en toetakelden „dat het een afgrijzen baert: Die spektakels loopen onder den naem van Sinter Claesen bij den weg, kloppen aen de huizen, komen in dezelve ingedrongen en doen de kinders van doodsbenacuwtheit schreeuwen”. In een brief aan de Jezuïet Koningsfelt, die de bescherming van de ambachtsvrouw genoot, wees Voet er op, dat hij

in 't Brabantse „nooit van diergelijke Sinter Klaesen gehoord” had, „wel, dat hij de kinders geschenken brengt en goed is”. Maar in Ankeveen „speelt men . . . met hem als een gek halve duivel”.

Tegen deze voorchristelijke folklore stond ook de pater machteloos. Voet vroeg hem, hoe hij het vond dat men de nagedachtenis van deze bisschop zo onteerde, en of het hemzelf aange-naam zou zijn dat men na zijn dood zijn nagedachtenis zou bezodelen „met vermomde gekken op den dijk te laeten loopen en dan te roepen: „Daer komt paep Koningsfelt aen!”. En zal men zoo handelen met eenen, die men gelooft, dat in Heerlijkheit is? 't Is profaen!” Van het „grouwsaem schrikken”, dat deze lieden veroorzaakten, konden wel „miskraemen, wanschape vrucht, stuipen, vallende ziekten etc.” komen. Daarom deed Voet een beroep op de pater, de tucht over het leven zijner parochianen te handhaven — het was z.i. nodig in dit „goddeloos, dartel en brooddronken Ankeveen”.

De verhouding met de ambachtsvrouw is nooit goed geworden. Buitenstaanders probeerden de twist wel eens bij te leggen, omdat de freule aan Voet toch „zooveel goed” had betoond. Maar Voet ontzenuwde een dergelijke bewering: slechts drie maal in 23 jaar was hij genodigd om op het huis te komen eten, nooit was hem „eenig present uit haer hof van vroege vruchten gedaen . . . nooit een meloen gezonden . . . De hovenier, op zeker tijd verzogt zijnde om een . . . handvol oranjebloesem . . . , bragt die steelswijze in zijne voorschoot, met verzoek dat het dog niet mogte uitlekken, want quam de juffrouw daer agter (zeide de goê man), zij zoude hem van de plaets jagen”. Met recht kon Voet zich er over beklagen, dat freule De Waele nooit haar ambtenaren tot de orde geroepen had, als die hem beledigd hadden.

Zo leefde hij betrekkelijk eenzaam en vreugdeloos, vooral nadat in 1742 zijn tante overleden was. Alleen de omgang met en de waardering van zijn ambtgenoten schonken hem enige afleiding. Buiten zijn ambtswerk hield hij zich — bij het klimmen der jaren steeds meer — bezig met zijn „grootte liefhebberij voor de vaderlandsche oudheden”. „Veele boeken, daarvan meldende” had hij er over doorgelezen: „niets was my zoo aangenaem, als dagen, zelfs nachten met deeze vermaekelyke oefeninge door te brengen”. Maar tot publicatie kwam hij niet.

Dan doet zijn — twaalf jaar jongere — neef Aernoud de Jouwer hem een onderwerp aan de hand: Culemborg! De Jouwer was, na juridische studie te Utrecht, in 1725 als leengriffier te Culemborg benoemd en in 1744 tot stadhouder van de lenen aan-

gesteld. Vooral in deze laatste functie had hij gemakkelijk toegang tot de grafelijke archieven en kreeg hij ook de bundels van een zijner voorgangers, Mr Nicolaes Bosch, onder ogen. Wat lag er in die folianten een rijkdom aan gegevens verzameld! Zou Voet geen lust hebben, met behulp van deze boeken de geschiedenis van Culemborg te beschrijven? Hij had zijn mooiste herinneringen immers juist aan deze stad? Wel heeft Culemborg een donkere periode moeten doormaken, nadat de laatste graaf in 1720 het, met schulden bezwaarde, graafschap had moeten verkopen aan het Nijmeegs Kwartier; de staten daarvan hadden het als een soort wingewest beschouwd. Maar in 1748 was het opgedragen aan Prins Willem de Vierde, de erfstadhouder. Nu zou de opbloei onder Oranje een dankbaar slot kunnen vormen van 'n beschrijving, vooral omdat Voet „van zijn tedere jeugd tot in den ouderdom altyd een groot liefhebber en hoogschatter van het doorluchtig Oranjehuis” was geweest. Waarom zou hij dan niet het voorbeeld van zijn familielid, professor Paulus Voet volgen, die indertijd over de heren van Brederode geschreven had?

Aan ijver, kennis en tijd ontbrak het Voet niet. Maar zijn gezondheid ging een ernstige belemmering vormen: oudedagskwalen hinderden hem steeds meer. Na 1745 waagde hij zich zelden aan huisbezoek in herfst of winter. 's Zomers lukte dat nog wel, doch in juni 1748 moest hij het ook al nalaten, „wegens zwaerlijvigheit en andere ongemakken, konnende behalve dat door zucht en roos aen de beenen zoo verre niet gaen”.

In juli 1750 is zijn gezondheidstoestand weer iets beter. Hij vertrekt op de 6de uit zijn gemeente naar Culemborg. De Jouwer overlijdt juist in diezelfde maand — hij wordt de 23ste begraven — en waarschijnlijk heeft Voet het nu als een ereplicht beschouwd, het boek over Culemborg te schrijven. Daarom verzamelt hij nog vele gegevens, bezoekt de belangrijkste gebouwen en noteert afmetingen en opschriften. Dan kan hij beginnen met het grote werk.

De litteratuur staat tot zijn beschikking. Over Culemborg is nog niet zoveel geschreven. Een kroniekje van Sweder van Culemborg, stammend uit de late middeleeuwen, is door professor Anthonius Mattheus heruitgegeven. Dat wordt Voets hulpmiddel bij het schrijven van het eerste deel, waarin hij de regeringsperiodes der heren — en later graven — van Culemborg wil behandelen. Oorkonden en naamlijsten reserveert hij voor het tweede stuk, waarin hij de tegenwoordige staat van stad en graafschap beschrijven zal.

Spoedig kan hij al zijn tijd aan het boek geven, want in de zomer van 1751 moet hij het preken staken. Een zware hernia hindert hem al te zeer. Zijn ambtsbroeders willen hem graag helpen en komen zijn werk waarnemen. Intussen zoekt Ds Bopp van Nichtevecht naar een oplossing. Voet zal geen emeritaat aanvragen, maar titel en tractement behouden; doch naast hem zal een jong predikant beroepen worden als adjunct, die hem dan na zijn dood opvolgen zal. Dit geeft geen moeilijkheden: de kerkeraad is volkomen vrij in het beroepingswerk en de Utrechtse staten stellen een extra honorarium voor de, te beroepen, adjunct beschikbaar. De ambachtsvrouw heeft — al meende ze dat aanvankelijk wel — geen enkele invloed op het beroep: Voet kan dit met de stukken aantonen en heeft in de laatste jaren meermalen ook zijn gemeente daarop gewezen.

Hij kan zijn opvolger zelf niet meer bevestigen. Op 4 juli 1751 heeft hij voor het laatst de dienst geleid en het Avondmaal bediend. Bopp bevestigt op 16 januari 1752 de nieuwe predikant, Theodorus van Toll. Wel beschrijft Voet dit alles nog zelf in het kerkeraadsboek, dankbaar jegens Bopp en instemmend met de komst van Van Toll. Dan neemt Van Toll het schrijven van de kerkeraadsnotulen van hem over.

Want het schrijven valt Voet steeds moeilijker. Zijn rechterhand kan ternauwernood meer een pen vasthouden. Met veel pijn schrijft hij het eerste deel nog af, maar dan moet hij zich verder met een potlood behelpen. Nu wordt het handschrift onbruikbaar voor de drukker. Zal zijn boek onvoltooid blijven? Gelukkig komt de voorzanger hem te hulp, door alles in het net te schrijven. Voet acht het dan zijn plicht, aan de „letterkundige lezer” zijn verontschuldigen aan te bieden voor de eigen spelling, die deze voorzanger bij het overschrijven van het tweede deel gebruikte.

Intussen is de drukker begonnen met het zetten van het eerste deel. De Utrechtse boekverkoper J. H. Vonk van Lynden heeft verzocht, het boek te mogen uitgeven. Voet wil de schijn niet op zich laden, dat hij in opdracht of uit winstbejag zou hebben gewerkt: „Myne pen. . . is. . . niet gehuurt. Nooit schreef ik om geld. Wanneer de boekverkooper vernam, dat ik met deeze beschryvinge bezig was, heeft hy my sterk aengezocht omme dezelve te mogen drukken en uitgeven, dat ik hem gulhertig toestond, op zyne belofte van het gierlyk te zullen uitvoeren, uitbedingende alleenlyk voor myzelve eenige exemplaeren”. De uitgever hield zijn belofte. Graveur C. Philips begon aan de platen:

een allegorisch titelprentje met gezicht op de Witte Toren van het kasteel, afbeeldingen van een, aan prins Willem in 1748 aangeboden gouden penning, van het stads- en leenzegel, en ook het altijd boeiende gezicht op de stad van de overzijde van de Lek, dat D. van de Burg in 1752 getekend had. G. Bakker verzorgde een grote wapenkaart met de wapens van alle heren en graven. Als Voet zijn „narede” op 14 december 1752 beëindigt, heeft hij de drukproeven van het eerste deel al onder ogen gehad, en kan hij getuigen dat de platen „geene aenpryzinge van noode” hebben; tenslotte wenst hij de lezer toe „dat het hem wel gae”. Het gestelde doel is bereikt.

Maar zal hij het hele boek nog gedrukt en gebonden zien? Zijn ziekte wordt ernstiger. In juli 1753 moet hij aan zijn kerkeraad verklaren „wegens zijn zwaer en droevig toeval van het water niet te kunnen komen” bij het Heilig Avondmaal. 't Zal de eerste maal zijn, dat hij daar moet ontbreken. Aan de handtekening, die hij op 22 september onder de kerkeradsnotulen zet, is duidelijk te zien, dat hij zijn naam met bevende hand en slechts met de grootste inspanning nog kan schrijven. Als de kerkeraad zich voorbereidt op de bediening van 7 oktober, moet Van Toll notuleren: „D. Voet verklaerde, schoon het water door de beenen ten eenemaal was gelost, wegens zwakheid niet te kunnen komen”.

Doch in diezelfde oktobermaand kan het bekende tijdschrift „Boekzaal der geleerde Waerelt” aankondigen dat „Bij J. H. Vonk van Lynden is gedrukt en verzonden na alle Steden in Nederlandt, Historische Beschryving van het Graafschap Culemborg. . . . door den Here A. W. K. Voet van Oudheusden, Twee delen in groot Octavo, met 4 Kopere Plaeten en een Wapen-Kaert, welke lang is twee en een half voet, beginnende met den jare 679 tot heden toe. . . . De prijs is 3 Gulden 6 stuiv.” (Blz. 485). Het boek telde ruim 760 bladzijden.

Misschien hebben de eerste reacties Voet nog bereikt. Zeker is dat niet. In ieder geval heeft hij zijn boek nog uitgegeven gezien. Enkele maanden later, op 16 december 1753, komt de kerkeraad opnieuw bijeen. De notulen van de septembervergadering worden gelezen en aan Voet voorgelegd. Maar „D. Voet betuigt niet te kunnen schrijven”. Hoe hij in zijn gezonde jaren heeft kunnen schrijven, getuigt datzelfde grote kerkeradsboek, dat hij met zijn prachtige ronde handschrift, kloek en regelmatig, heeft gevuld, getuigen de nieuwe doop-, trouw-, en lidmaatboeken die hij in 1744 „uit liefhebberij en om alles in een nette orde

te brengen" had aangelegd, getuigt bovenal zijn pas verschenen standaardwerk over Culemborg.

„De broeders . . . waeren voornemens, aen de tafel des Heeren te verschijnen, uitgenomen D. Voet, die verklaerde zeer zwak te zijn en het droevig toeval van het water wederom aen-gezet en daerom buiten staet te zijn van te kunnen komen". Op 28 december 1753 sterft hij. Nieuwjaarsmiddag 1754 wordt hij bijgezet in de kerk, niet ver van waar freule De Waele, zijn tegenstandster, een half jaar eerder begraven was. Van Toll spreekt over Jesaja 57 vers 2 „Hy zal ingaan in de Vrede; zy zullen rusten op hare slaapsteden, een iegelyk die in zyn op-regtigheit gewandelt heeft". Al lang te voren heeft Voet bepaald, wat er met zijn bezittingen moet gebeuren. De preken zullen vernietigd worden, de bibliotheek mag verkocht op enkele delen na die in de familie moeten blijven en dus naar verre neven en achterneven gaan, de familieportretten mogen aan de „vrinden aengepresenteert" of stukgeslagen en verbrand als niemand ze hebben wil.

Wat laat hij verder na? Een uitstekend kerkarchief, waarvoor hij, nog een half jaar voor zijn dood, een tweetal blikken bussen te Utrecht heeft laten maken om de diaconale papieren veiliger te kunnen bewaren. Een goede naam heeft hij gehad bij zijn kerkeraad, waarmee hij nooit een conflict heeft gehad, en waarschijnlijk ook bij zijn gemeente, die hij trouw heeft verzorgd, al had hij wel eens twist met een enkele ruwe klant of chronische dronkaard. In ieder geval herinneren zijn ambtsbroeders zich zijn gastvrijheid, zijn weloverwogen kerkrechtelijke raadgevingen, zijn strijd in eigen dorp om de vrijheid van zijn kerk. Daarom publiceert Ds Joh. Halewyn van Bunschoten in het Januarinumnummer van de „Boekzaal" onder „Kerknieuws" weliswaar geen grote levensbeschrijving, maar hij eert de nagedachte-nis van Voet in een gedicht: „Verwacht aangaande dezen waar-den Man, niets anders als dit nevensgaande

Grafschrift:

De brave Voet, doorkneedt in 's Vaderlands geschichten,
Een vriendt van Eendracht, Vred', en ware Broeder-min,
Niet slegts aanpryzer, maar voorstander zelf der plichten
Van gulle Gastvryheit, zyn's harten-lust en zin;
Die Ankeveens Gemeent' een reeks van veertig Jaren
En meer, getrouw met woordt en voorbeeldt heeft gesticht;
Voor zyne Broederen een Vraagbaak en een Licht
In 't Kerk-bestuur, waar in geen beter was ervaren,

Die voor de zuiv're Leer en 't onbesproke recht
Van Kerk- en Arme-zorg (wen d'Armoe, vol gebreken,
By Hem geen hulp nog troost werdt immer meer ontzegt)
Tot Babel's spyt gelyk een Rots stont onbezweken
Legt hier ind aarde naar zyn sterf'lyk overschot
Terwijl zyn beste deel gevaren is tot Godt."

Zo zag de tijdgenoot hem: als trouw pastor, als kenner van het kerkrecht, als liefhebber der geschiedenis, als hartelijk gastheer. Maar dit grafschrift vermoedt nog niet, dat zijn naam alleen bekend zou blijven door zijn boek over Culemborg. De „Boekzaal” van juli 1754 heeft er 25 bladzijden aan gewijd — meer een samenvatting van de inhoud dan 'n critiek. Het tijdschrift maakt er aanmerking op, dat Voet aan het slot zo uitvoerig heeft toegelicht, waarom hij „Van Oudheusden” aan zijn naam toevoegde. Het doet er immers niet veel toe, of hij edelman dan wel burger is geweest — in ieder geval verdient hij lof om zijn arbeidzaamheid als man van letteren en historieschrijver.

Heden ten dage valt er voor een lezer wel meer te prijzen dan alleen Voets arbeidzaamheid. Zeker is het eerste deel niet origineel wat de rangschikking en de weergave der gegevens betreft. Veel heeft Voet daar overgenomen uit de aantekeningen van Bosch en geput uit gedrukte werken als van Bor en Slichtenhorst. Maar hij heeft deze stof critisch verwerkt. Wanneer Bosch bijvoorbeeld opgravingen te Culemborg beschrijft, waarbij geweldig metselwerk is gevonden, dat volgens hem door reusachtige lieden moet zijn vervaardigd, laat Voet dat hele bericht weg; jammer, dat hij zo met de reuzen ook de oudheidkundige vondst overboord werpt. Anderzijds is Voet toch wel een kind van zijn tijd, door de verhalen over de afstamming van het geslacht Culemborg uit de graven van Teisterband aan te nemen en een wonderlijk verhaal op te hangen over de stichting van Culemborg in — liefst — 1144! Aan het werk van Bosch heeft hij veel bijgeschaafd en vooral diens onstuimige uitingen weggewerkt.

Al maakt het geschiedverhaal in het eerste deel een aangenamer indruk dan de — met archivalia volgeproppte — stadsbeschrijving, toch is het tweede deel veel oorspronkelijker, omdat Voet hier op zijn eigen waarnemingen af gaat. Zijn schets van de gebouwen en instellingen is zeer nauwkeurig en volledig, en met kennelijke geestdrift bewerkt. Die geestdrift valt, ondanks de vaak wat breedvoerige stijl, ook in het eerste deel te bespeuren als hij bijvoorbeeld schrijft over de weldadigheid van vrouwe

Elisabeth, of over het „schandelyk en droevig uiteinde” van proost Jan van Buren, „een regte woelwater . . . die . . . gereed was om moord en brand te stigten”. Onder alle hoffelijke vormen — want de boosdoeners leefden in zijn tijd nog — verbergt hij zijn critiek niet op de handelwijze van de staten van het Nijmeegse kwartier, omdat zij het oude kasteel lieten afbreken. Waar hij dit gebouw noemt, memoreert hij ook telkens die schanddaad.

Door zijn boek is Voet ook buiten Ankeveen en Culemborg bekend gebleven. Zoals het aan een plaatselijk historiewerk betaamt, heeft zijn geschrift bouwstoffen verschaft voor menige studie op het gebied van de vaderlandse geschiedenis. In zijn streven naar onpartijdigheid is Voet zelfs zijn tijd en eigenlijk ook zichzelf-als-predikant vooruit geweest. In Ankeveen immers is hij geen conflict met zijn Rooms-Katholieke dorpsgenoten uit de weg gegaan. Nog in zijn laatste levensjaren, als hij geen dienst meer doet, klaagt hij in de kerkeraad over de harddraverijen voor kinderen, die de freule op Zondagmiddag had laten houden; fel is zijn critiek ook altijd geweest op de paters Jezuiten die te Ankeveen vertoefden. Maar zijn boek heeft hij van dergelijke gevoeligheden vrij willen houden, hetgeen in zijn dagen niet vanzelf sprak. „My dunkt, ik hoore een muggezifter zeggen: 't Staet my niet aen, dat alhier van de instellinge van zoo velerlei missen geschreeven word, dat men hier leest van onze Lieve Vrouwe, haer Hemelvaart, van St. Emerentiana en de Omdracht, van St. Barbara, enz.”. Myn antwoord is: „Weet dan zulk een berisper niet, dat onze voorouderen Roomschgezind zyn geweest? Moet een historieschryver dit ontveinzen? Vermag hy wel de oude brieven veranderen of verminken? Moet hy de waarheid niet schryven? En ik de naemen der Santinnen onverandert te boek stellen?” „Ja maer”, antwoord onze Criticus, „het sticht niet”. Ik zegge hierop: „Het sticht al. Ik ben daerin gesticht, dat de menschen in dien tyd zoo bekommert waeren voor haere onsterfelyke zielen, en haere zaligheid, op haere wyze (dat aen my als historieschryver niet staet om voor goed of af te keuren) al was het met het wegschenken van de aerdsche goederen, tragteden uit te werken. Dit geeft ons aanleidinge, omme voor onzen onsterfelyken geest by tyds zorge te draegen”. Natuurlijk verloochent Voet zijn standpunt niet; scherpe critiek oefent hij op het verstrekken van gewijd water gedurende de veepest van 1744 door een Jezuiet te Culemborg, maar ook dan zegt hij: „Hoe dees Jesuiet dit voor de Societeit, die zelden dwaesheden pleegt, heeft konnen verantwoorden, begrype ik niet”.

Altijd heeft Voet er behoefte aan gehad, zich tot een groter publiek te wenden. Meermalen richt hij zich in het Ankeveense kerkeraadsboek „tot het nageslacht” opdat dit over zijn handelwijze oordelen zal. Heeft hij later ingezien dat hij ook nog iets beters dan dorpsruzie aan het nageslacht kon voorleggen? Opgesloten achter veenplassen in een klein dorp, eenzaam, oud en door ernstige ziekte gekweld, heeft hij, letterlijk in een wedloop met de dood, zijn boek geschreven. Na hem heeft niemand meer de werkkraft en tijd er aan besteed — misschien ook niet kunnen besteden — om zo volledig Culemborgs geschiedenis te beschrijven. In de streek tussen de grote rivieren bleef zijn werk veel gelezen en heeft het anderen geïnspireerd om zich in deze stof te verdiepen. En wie zijn boek vandaag ter hand neemt, zal oordelen dat de schrijver de roemruchte naam Voetius geen oneer heeft aangedaan. Dat geldt zijn kennis en ook de energie, waarmee hij als bejaard en ziek man tot zijn dood toe wetenschappelijk werkzaam is gebleven.

Zo verdient Arnoud Walraed Karel Voet, predikant van Ankeveen, ten volle de titel „historieschrijver van Culemborg”. Door zijn enige boek is Culemborg „zijn” stad geworden, al is hij er niet geboren of gestorven, al heeft hij er niet gewerkt en al woonde hij er slechts een klein deel van zijn leven. Zijn boek is de reden „waerom zyne gedachtenis by de goede burgerye in zegeninge is, en lange zal blijven”.

BESCHRIJVING VAN CULENBORG

DE STAD

(blz. 423—429, 358)

DE stad legt aen de linkerzyde van de rivier de Lek, in een zeer vermakelyken oort, omringd met brede graften, aengenaeme singels, heerlyke dreeven en vrugtbare boomgaerden. Byzonder munten uit de dreeven ten oosten der stad by het kasteel, in zich besluitende en omringende voortreffelyke weilanden, en verschaffende het bekoorlykste gezicht dat men uitdenken kan en een zeer aengenaeme wandeling voor de borgerye.

Culenburg is zamengesteld uit drie aen den ander paelende stedekens: de Oude stad in 't midde, de Havendyk ten noorden en de Nieuwstad ten zuiden strekkende, welke door het gemeen den naem van de Nieuwpoort heeft gekregen en nog genaemt word... Deeze drie stedekens zyn door poorten, graften en bruggen van den ander afgezondert...

De stad heeft zes poorten: vier in den omtrek als de Lekpoort ten noorden, de Golberdingschepoort ten westen, de Zandpoort ten zuiden en Slotspoort ten oosten, en twee Binnepoorten, de Oude Lekpoort (in den jaere 1752 afgebroken) en Lanksmeerpoort. Onder die alle, hoewel met verheven kappen of daken voorzien, munt uit de laetstgenoemde, staende ten einde van de Groote Markt, welke in den jaere 1557 door grave Floris den eersten tot die hoogte en gierlyken stant is opgetrokken en als nu nog daer in gezien word, hebbende een van steen gebouwden omgang, een doorlugtige spits en voorzien zynde met een groote slagklok en uerwyzers...

De Oude stad is... met een steene muer omringt, zynde aen de binnenzide met een gaendery op boogen rustende voorzien geweest, alsmede met sterke toorens, byzonder aen de oostzyde, tot verdediging van de stadsmuer, welke nog meest in wezen zyn.

De Havendyk en de Nieuwstad... zyn omringt met aerde wallen, aen de buitenzyde met een steene muer bekleed en insgelyks met verscheidene toorens en wagthuizen versterkt. 't Getal derzelve rontom de geheele stad beloopt tot 15 à 16 stuks, waer-

onder nog met naeme my bekend zyn de Rams-, Schutters- en Callemans-toorens.

Op de stadswal ziet men twee koornmolens... De eerste molen stond binnen de Oude stad... aen het einde van de Oude Molestraet; de tweede in de Nieuwstad ten einde van de Molestraet. Die van de Oude stad is naderhand verplaetst aen de haven buiten de Lekpoort, dog in 't begin deezer eeuwe afgebroken zynde, is een hooge steene molen op de hoek van de wal, ten noordoosten van den Havendyk, onder opzicht van den heer burgemeester Salomon de Jouwer, gebouwt... en wierden daertoe gebruikt zeer weinig laegen steen van het rondeel by den burg of casteel welkers muur zestien à zeventien voeten dik was...

Men heeft binnen de stad deeze navolgende straeten:

Op den Havendyk: de Lekstraet of Havendyk, de Langen Havendyk, de Vischmarkt met noch een Achterstraet.

In de Oude stad: de Molenstraet, de Tolstraet, de Achterstraet... twee Meenten, de Golberdingschestraet, de Kattestraet, de Slotsstraet, de Vierhoeken, de Oude Vischmarkt... de Riddersstraet... het Koestraetje, de Kleine Kerkstraet, Agter de Kerk, de Paepenhoek... de Groote Kerkstraet, de Groote Markt... de Vierheemskinderenstraet... de Agter- of Heerenstraet... de Everwijnsstraet.

In de Nieuwstad: de Molenstraet, de Verkenmarkt, de Zandstraet, de Paryschestraet, het Klooster- of Jeruzalemssteegje, den Aeld, de Nieuwstraet.

Dus ontmoet men hier drie markten: de Vischmarkt... de Groote Markt, daer weeklyks op Dingsdag allerley eetwaeren en andere goederen... te koop worden gebragt; de Verkenmarkt, welke ook is de ossen-, koeien-, schaepen- en lammerenmarkt.

Jaerlyks zyn hier vier vrymarkten: de eerste, zynde, paermarkt, begint Vrydags... voor halfvasten... de tweede, zynde magere ossen-, beesten-, schaepen- en verkenmarkt begint Dingsdag nae belooken Paeschen... de derde, zynde paermarkt en kermis begint Zondags nae Pinkster, duerende de kermis acht dagen... de vierde, zynde vette beestenmarkt gaet in den 21 October... verder op yder Dingsdag tot den derden Dingsdag in November.

Al deeze jaer- en vrymarkten worden overtroffen door de weekelyksche... Deeze... heeft een grooten toevloed van menschen die... met derzelver goederen herwaerts koomen... Tot groot gemak... diend dat byna alle de plaetsen aen... de Linge gelegen, marktschuiten hebben die door den Neust (een groote

schutsluis) uit de Linge in des Bisschopsgrave ingeschut, langs dezelve en de zoogenaemde Meer tot aen de stad vaeren...

Hoe groot de Markt nu is, word dezelve noch te klein geoordeelt, waerom... men... is bedagt geweest de hoender- en kal-koenemarkt te verplaetsen op het Barbarakerkhof, weshalven er geene lyken meer begraven worden, om het met'er tyd effen te maeken, maer gebragt op het Janskerkhof in de Nieuwstad, hetwelk ter begravinge is bequaem gemaekt, verhoogt en met een nieuwe muur omringt en besloten.

'T CASTEEL

(blz. 429 vlgg., 39, 380 vlg.)

De eerste aanleg van een slot is geweest ten westen van de stad, buiten de Golberdingsche poort... Dit is... door heer Johan... ten eenemaal afgebroken en heeft hy een nieuwen burg ten oosten der stad gevestigd, omtrent het midden van de veertiende eeuw, waarvan nog eenige overblyfselen te zien zyn. Allereerst bouwde hy de groote zael, zyn uitzigt gehad hebbende nae het Voorburg, vervolgens aen het oosten van dezelve een zwaeren vierkanten tooren, vier verdiepingen hoog... Hy sterkte zyn slot met een zwaer rondeel, ter regterhand als men over de hooge brugge ging, gestaen hebbende, gelyk de voornoemde vierkanten tooren ter linkerzyde.

Heer Gerard, zyn broeder, bouwde den ronden of Witten tooren... zynde opgehaelt van zwaere moppen, met sterke steene kluizen voorzien, boven plat toegemetselt en verciert rontom langs de borstweer met vier spitse wagttoortjes, waarvan er nu nog drie in wezen zyn...

Behalve dit gebouw was er ook een Nederhof, ten zuiden en oosten betimmerd en aen de noordzyde met een muur en gaendery, op steene boogen rustende, besloten, aen welker einde een wagttoorentje pleeg te staen. Ten oosten op de hoeken waren twee vierkante zwaere toorens. Een gedeelte van de gebouwen, zoo ten zuiden als dat ten oosten, vanouds genaemt het Zwart Verken, is ten eenemaal ingestort of afgebroken benevens den tooren zynde nog overig eenige vertrekken als de Raedkamer, de Leenkamer en de zuidooster tooren waerin de archieven moeten bewaert worden.

De stallingen ten oosten van dit Nederhof, mede binnen een

graft gelegen, zyn verandert in een brandery. Voor het casteel ten zuiden is een plein, het Voorburg genaemt, hetwelk met twee poorten, zoo na buiten nae de dreeven, als stadwaerts, pleeg afgesloten te worden. Hier was vanouds de kaetsbaen, — met een hoogen muer omringt, nu tot een woonhuis vertimmert en thans bewoont van Cathuizers —, de pikeurstallingen en des graven hof, welke onder de Geldersche regeeringe aen gedeeltens in erfpacht is uitgegeven.

Dit casteel, de woonplaats van de oude heeren en graven, heeft veel van zyne luister verlooren ten tyde van graaf Floris den eersten, wanneer hetzelfde met Spaensch krygsvolk is bezet geweest, dat er slegt huisgehouden heeft. Naderhand in de droevige jaeren 1672 en 1673 hebben er de Franschen op gelegen, die het haere tot verderf... al mede rykelyk hebben toegebracht, weshalve de graeve van Waldek hetzelfde verlaeten en het klooster Marienkroon tot zyn verblyf heeft doen bequaem maeken, waardoor het casteel den naem van het Oude, en het vertimmert klooster van het Nieuwe Hof heeft verkreegen.

Zedert is dit slot vervallen, vermids er weinig of bynae geen hand aen wierd gehouden... In den jaere 1735 in de maend July is den Burg... verkocht om afgebroken te worden tot op de kluisen of kelders, uitgenomen den grooten rondon of Witten tooren, die nog verschoont wierd. Veele liefhebbers der oudheid zagen dit noode, maer het moest weg, en dat voor een somme van 398 guldens. Niettegenstaende dit casteel afleverde zeer veel loot, leyen en andere materiaelen als zwaere eikebalken... en 4554 lasten steen, nogtans zegt men dat de kooper weinig of geene winste heeft gehad, terwijl de muuren van de groote zael, vierkanten toorn en 't rondeel, zeer dik tot 12 à 16 voeten en met sement zo vast gemetselt waren dat zy niet als met zwaren arbeit en geweld afgebroken konden worden. De puin en steen is met scheepen van 19, 20 tot 23 last vervoert aen den Muider zeedyk en voor dezelve gezonken. Dus is dat oud gedenkstuk voor altoos verdweenen... Sic transit gloria mundi!

'T STADHUIS OF RAEDHUIS

(blz. 431 vlg.)

Dit is gebouwt in 't midden der Oude stad, aen 't einde van de Groote Markt, wordende met een opslag vandaer gezien drie

toorens, als de Barbara en St Jans, benevens die van de Lanks-meerpoort.

Het gebouw heeft een ongemeenen en aenzienlyken stand en is van de grond nieuw opgetrokken door Anthonis van Lalaing, grave van Hoogstraten en Elisabeth van Culenborg in den jaere 1534, rustende op zwaere kluizen en kelders (in welke voor deezē de vleeschhal was, die nu tot wynkelders worden gebruikt) van vooren met een zeer hooge puy opgehaelt, tot welke men langs verscheide blaeuwe arduinsteene trappen aen beide zyden opklimt. De borstweering is verciert met vier leeuwen, houdende de twee benedenste yder een goud schild met drie roode zuilen (het wapen der stad) en de twee bovenste yder het geslagtwapen der heeren. . . . zynde de zuilen als voor gequarteleert met een leeuw van sabel op zilver. . . .

Men klimt van de puy langs eenige trappen tot op de borgerzael. Boven den ingang staet dit cyfertal 1734 want men doe de 7 schreef in de plaets van 5. . . . Behalven dit jaertal beschouwt men daer een ronden aerdkloot aen de vier hoeken brandende, met dit byschrift: Ignis omnia consummabit, en de letteren A en E, beduidende de naemen der bouwers, Antonis en Elisabeth. Dus komt men op de zael, aen welker einde is de vierschaer, ter linker zyde de secretary en daer benevens de raed- en schepenskamer. Boven is de schutterskamer, onder de secretary de stads waeg. Het gebouw is zeer verheven en uit het dak ryst een çierlyke doorluchtige tooren van twee verdiepingen.

DE ST BARBARE, COLLEGIAELE OF HOOFDKERK

(blz. 433, 443, 449 vlg., 458—463, blz. 297 vlgg., 340 vlg.)

Deeze kerk is... gesticht in de Oude stad... De Barbare kerk... is... in 't jaer 1310... gescheiden van de moederkerk van Bosichem, daer ze tot nog toe onder gestaen had, en geworden... tot 'n vrye parochie kerk. Ruim hondert jaeren na deezen is deeze kerke tot eene collegiaele kerk verheven. Heer Hubert... stichtte op St Andreasavond 1421 een capittel van agt canoniken.

Nae de installatie van dit capittel... is deeze collegiaele kerk met het grootste gedeelte der Oude stad afgebrand en is dezelve door heer Jan... op eige koste weder çierlyk opgebouwt... In deeze zoo aenzienlyke kerke zyn... tenminste meer als twintig altaeren... geweest.

Deeze kerk heeft ook rykelyk haer beurt gehad in de beeldstormery van den jaere 1566... wanneer de altaren en beelden verbrooken, de reliquien verstroot ende kostelyke altaer- en mis-klederen zyn verbrant.

In den jaere 1654 behaegde het Godt deeze stad met een vreezelyken brand te kastyden. 't Was den 21 May op een Zondag omtrent vier ueren na de middag, nadat de godsdienst geëindigt was, en de menschen uit de kerk waren vertrokken, dat de blixem in den appel of de naeld van de Barbare kerktoorn sloeg, zynde deeze toorn doe drie omgangen hoog, gedekt en verziert met een zeer hooge en steile spits en met een klokkespel of voorslag voorzien. Allereerst quam er een weinig rook uit en vervolgens de vlam die in korten tyd de hooge spits verteerde. Alle de speel-, slag- ende overige klokken versmolten (ten half zeven sloeg een der klokken de laetste mael). De kerk stak mede aen vermids de vlam door een opening aen den toorn in het verwelf der kerke sloeg en liep zoo schielyk voort dat men niets konde bergen, zynde alleen, zoo my over 50 jaeren verhaelt is, een kerkkroon afgenomen vanoud genaemt de Sinterclaeskroon, dewelke weder is opgehangen en geplaeft in het middelpand naer de toorn, daer nu het orgel staet. En, zoo 't my toescheint, is ook geborgen een gestoelte van St Barber (staende als nu tegen de zuidermuur by het kruispand) op welkers einde een beeldje van voornoemde heilige alsnog gezien kan worden, waervoor de Roomsgezinden zeer veele agting toonen.

Dus wierd alles verteert: het orgel, preekstoel, canonike banken en gestoeltens, alle gedenktekens van de oude heeren en graven en al wat vatbaer was voor het vuer, en moet men zich zeer verwonderen dat de kopere plaeten aen de pylers op het hooge choor gehegt en die op de verheve grafstede van heer Jasper zyn gelegen, niet zyn versmolten, en nog meer dat de sark op het graf... van Gerard heer van Culenburch en zyn vrouw Elisabeth van Bueren nog in weezen is gebleven, terwyl alle blaeuwe steenen door het vreezelyk vuer zyn vergruist. De voornoemde oude gedenktekens zyn zekerlyk voor de hitte bewaert door de afgestorte steen en puin die daer op is neder gestort....

Daer word verhaelt dat, terwyl de kerk als een gloejende oven in vollen vlam stond, de winden gestadig uit de vier gewesten veranderden, en wierden de vonken meer als een quart uers verre verspreit. Dog alhoewel dit gebouw rontom zeer dicht met huizen bezet is, byzonder naer de kant van de Markt, die agter by den toorn uitkoomen, wierden evenwel geene dezelve aangestoken,

hoewel het op de solders onder de tiggel- en pannedaken zoo heet was, gelyk my menigmael verhaelt is, dat geen mensch het daer een oogenblik konde uithouwen.

Het stadhuis wierd onderwyle door de vonken aangestoken, dog 't wierd door Godts goedheid geblust.

Daer lag nu dat overheerlyk kerkgebouw in de asse, dat voor 232 jaeren diergelyk een droevig lot had ondergaen, en zedert heerlyk opgebouwt en met veele capellen verciert, nu weder in een puinhoop wierd verandert.

Na dit verschrikkelyk geval is men bedagt geweest om deeze hoofdkerk weder op te bouwen, wordende intusschen de godsdienst verrigt in de kerk van St Jan in de Nieuwstad...

De tooren, die voor den brand drie omgangen had en met een verheven spits was verciert, wierd plat toegedekt, hebbende alsnu maer twee transen. Het klokke- of voorspel wierd achter gelaeten, dog wierden daerin negen klokken opgehangen, alle van den grooten konstenaer Hemoni, op nooten gegoten, die wanneer zy geluid worden een zeer aengenaeme en doordringende resonantie maken. Dog is dit geluid, vermids het zoo musicael is, gepaster in vreugdetyden als droevige omstandigheden...

Wat de kerk aenbelangt, deze wierd volkomen herstelt, uitgenomen de capellen die er te vooren waren... De kerk zooals ze thans gebouwt is, is een evenredig kruisgebouw, rustende het choor op twaelf pylaeren, waer omheenen een trans of omgang is, boven en onder met glasvensteren verligt. Het middelpand of de kerk zelve is van eene hoogte als het choor, zynde ook voorzien van bovenglasen, maer de zydpenden of gangen, die zoo breed als het middelpand zyn, zyn een weinig laeger van dak, gelyk ook het noorder en zuider kruiswerk.

De geschilderde glazen in het choor als in den ommeloop zyn geschonken by de... gilden... Ten noorden van de kerk in het kruis word gezien het wapen van Georg Frederik, grave van Waldeck... daernevens aen de linkerzyde van Hendrik Wolraet, grave van Waldek en Culenborg... verders terzyde het wapen en quartieren van Elisabeth Charlotte, gemalinne van Georg Frederik... noch van Amelia Catharina, zuster van Henrik Wolraet... Vervolgens ziet men van het kruis westwaerts vyf glazen met wapenen als van de... raeden..., de... magistraet (dat een van de fraeiste stukken is), van dykgraef en hooge heemraeden van den Lekkendyk, van predikanten en kerkenraad, eindelyk van de drie commissarissen tot den opbouw der kerke. Ten zuiden in het kruis de wapens van 't graefschap Waldek en der steden in dat

graefschap gelegen, noch van de stad en graefschap Culenborg en van 't graefschap Pyrmond. Van het kruiswerk naer het westen vyf glazen waerin de wapens van de baronien Tonna, Pallant, Withem, Weerde, Wildenborg; zynde de overige twee aen beide zyden van den tooren vergiert geweest met de wapens van eenige heerlykheden als Maurik, Lienden &c. Boven in de kerk ziet men de wapens van de stad. Jammer is't, dat de glazen zedert eenige jaeren door 't inwerpen van steenen, als anders, zeer geschonden zyn.

De predikstoel, thans geplaetst in het midden der kerke, tegen het choor, scheint een geschenk te weezen, want er onder aen de voorzyde een wapen in hout gesneden is.

Agt koopere kerkkroonen zyn er opgehangen, waeronder de drie grootste door byzondere personen zyn gegeven... drie zyn by de... gilden, een is zonder teken en dan de oude Sinterclaeskroon.

Men ziet twee dubbelde gestoeltens aan de twee pylaers over de preekstoel, als een ten noorden voor den grave wiens wapen er voor staet, een ten zuiden waerboven het stads wapen geplaetst is, benevens nog een dubbeld gestoelte voor het zuiderkruis, alwaer de raeden en magistraet hunne zitplaatsen hebben...

Noch ziet men een marmere tombe op het hooge choor, daer het hoogaltaer gestaen heeft, zeer verheven met trappen, omringt met een fraei yzer hekke, in welke verheve tombe rust het lyk van mevrouw... Van der Dussen, die deze plaats verkoren had om aldaer te rusten.

Door den brand in 't jaer 1654 was mede het orgel vernielt. Zedert was de kerk wel opgebouwt, maer dit heerlyk speeltuig agter gebleven. Omtrent 1719 ontdekten zich hier eenige liefhebbers... die van een orgel begonden te spreken. Men tekende in, en dus is dit werk door de liefdaedigheid van veele onder de goede borgery voltooit en tot dien voortreffelyken en aenzienlyken stant waerin het nog gezien word, verheven...

Wanneer de kerk voltrokken was is het verwelfsel niet voltooit, hoewel er niet meer te doen was als het met planken te bekleden, hetwelk eindelyk in den jaere 1725 is verrigt, — nadat er een nieuw orgel ten westen by den tooren tusschen de twee eerste pylaers was opgerigt —, om het geluid te begunstigen. De rede waerom dit werk alsdoe is nagelaeten, is my over ruim vyftig jaeren meermaels gezegt, dat de baes die het aengenomen had, quam te sterven en er dus de slof in gekomen is...

ST. JOHANS BAPTISTE KERK

(blz. 466—469)

Deeze is de tweede parochiekerk; word ook wel in oude brieven genaemt de kerk op Lanxmeer... De eerste aanleg zal veel kleinder geweest zyn als dit tegenwoordig gebouw nu is... Deeze kerk... is... in 't geheel of ten deele afgebroken... Om herbouwt te worden... kort na het jaer 1424... De persona en de pastoor dezer kerke wierden genomen uit de abdy van Marienweerd van de Premonstreits order... De abt... had... een huis naest de gemelde kerk... staen, daer hy somwyle zyn verblyf voor eenigen tyd in nam, welk huis, alsnog te zien ten noordoosten van de kerk, al zeer aenzienlyk is geweest dog nu aen het vervallen. 't Word om bovenvermelde reden de Abdy genaemd.

Heer Antonis en vrouwe Elisabeth namen voor in de jaere 1531 de kerk met een gierlyken tooren te voorzien... Men vond... den bequaemsten grond... tot het plaetsen van den tooren... enige treden westwaerds alwaer dezelve gegrondvest en tot die hoogte en gierlyken stand is opgetrokken, als nog heden gezien word. De tooren is met twee omgangen verciert, zynde het onderste gedeelte vier- en het bovenste agt-kant opgemetselt, en gedekt met een verheven spits.

Deeze tooren is voorzien met drie klokken... De kerk rust op twee regels pylaeren dog begint zeer te vervallen. De voornaeme rede is, omdat er geen godsdienst is verrigt word...

Heer Frederik van Winssen, laetste abt van Marienweerd of medehelper (Coadjutor), die tot den gereformeerden godsdienst was overgegaan, is met zyn wettige huisvrouw op het choor dezer kerke begraven, daer noch een blaeuwe sark te zien is.

ST. PETERS, OF DE GASTHUIS NU DE LUTHERSCHE KERK

(blz. 471—474)

Deze kerk staet op den hoek van de Agter- en Golberdingsche-straet in de Oude stad... Van dit gebouw word allereerst gemeld in den jaere 1422 dat het in die zwaeren brand... is vernielt.

In den jaere 1566 stond graef Floris toe dat de hervormde leer in deze kerk zoude worden gepredikt... Buiten twyfel heeft eenen

Gerardus, leeraer onder het kruis, alhier doe opentlyk gepredikt... Dit duerde niet lang, vermids men in het volgende jaer moest vlugten...

Ondertusschen bleef deze kerk verlaten en was zedert eene eeuw zeer vervallen. Georg Frederik, grave van Waldek... heeft dezelve eindelyk den Lutherschen gegeven om daerin, benevens het hof en hovelingen den godsdienst openbaerlyk te verrigten... Deze vorst en zyne gemalinne... hebben dit kerkgebouw op eigen kosten in den jaeren 1676 en 1677 wederom laeten vernieuwen en opbouwen, tot dienst van de Evangelische religie en hetzelve begiftigt met een bequam fonds tot onderhoud van een predikant, mitsgaders voorzanger en koster, gelyk ook een vrye wooninge voor den predikant ten eeuwigen dage. Zedert dien tyd is de voorschr. religie in de Gasthuiskerk altoos openbaerlyk, nae voorgaende klokluidinge geoeffent.

De kerk is een fraei. ruim en zindelyk gebouw. De predikstoel is thans geplaatst tegen het choor, hebbende weleer dwars tegen de zuidermuer gestaen, vermids ten noorden buiten tegen de kerk aen een gebouw, bestaende uit vier vertrekken of kamers opgetrokken was, hebbende zyn uitzigt in de kerk, in welke vertrekken het vorstelyk hof en hovelingen zich bevonden onder den godsdienst. Deze kerk is verciert met verscheide kopere kroonen en geschilderde glasen, by de vorstelyke familie vereert...

Ten westen tegen de gevel is een gaendery en daerop een fraei orgel, vereert in 't laetst van de voorgaende eeuw door jonker Emanuel Frederik de Montfort, een Roomsgezind edelman, hier woonende. Zeer aenzienelyk was de gemeente wanneer het Waldeksche huis hier resideerde, nu bestaet ze noch uit ruim hondert ledemaeten.

MARIENKROON, EEN KLOOSTER VAN JONKVROUWEN

(blz. 475, 482 vlg.)

Dit klooster was gelegen ten einde van de Agter- of Heerestraet, daer die van... Everwyn begint, in de Oude stad ten zuidwesten. De jonkvrouwen leefden nae den derden regel van St. Franciscus. 't Was een zeer aenzienlyk gebouw met een fraeje kerk. 't Gedeelte dat nog overig en tot een vorstelyke woning bequam gemaakt is, wyst het uit... 't Was al in weesen in den jaere 1440...

In den beeldstormery van 't jaer 1566 in 't laetst van September heeft dit convent rykelyk zyn deel gehad... en zal hetzelfde al een begin van den val van dit klooster geweest zyn.

Dit klooster is door Georg Frederik tot zyn residentie verkoren. Hy verliet den burg en vertimmerde hetzelfde, nam daer zyn intrek. Eerst wierd het genaemd het Nassaus huis, naderhand het Nieuwe Hof, onder welke benaming het noch bekend is. En hebben daerin zedert de Geldersche regeering en drossaert en een à twee raeden hunne wooningen gehad.

CONVENT JERUSALEM

(blz. 483 vlgg., 487, 494 vlgg.)

Dit is een groot en wyd uitgestrekt convent geweest, gelyk noch te zien is aen de overblyfsels. Ik heb de grond in den jaere 1750 meer als eens afgetreden in het Klooster- of Jeruzalemssteegje, en bevonden dat de kerk lang geweest is 63 treden en de grond van het klooster aen diezelve noordzyde 117 gelyke treden. Dezelve strekt zig uit van de Zandstraet tot aen de dwarsweg westwaerd. De ingang is als noch te zien, zynde een poort die tusschen de huizen aen de straet uitkomt...

Het is voltrokken in den jaere 1492... In den jaere 1494 wierd het hoogaltaer in de kerk ingeweid als ook het kerkhof. In het midden van de kerk... stond de verbeelding van het graf des Heeren, zynde zeer nauwkeurig en kunstig gemaekt na het H. Graf, 't welk te Jeruzalem... vertoond word.

De cloosterlingen wierden ten dezen aenzien genaemt Broeders van het graf des Heeren, Heeren van Jerusalem, ook wel Kruysbroeders, want zy in het zwart gekleed waren en daeronder droegen zy een linne kleedt, 't welk digt om 't lyf sloot en getekent was met een rood kruis...

In den jaere 1573 konden den abt en conventualen van Marienweerd vermits den oorlog in de abdy niet langer verblyven. Dieswegens maekt men een contract met de Jeruzalemsbroeders om by dezelve in te wonen.

Dit clooster is van tyd tot tyd t'ondergegaen en nu geheel verdweenen. Het begin van het verval is geweest het omverwerpen van het graf... want hierdoor hield het bedevaert gaen en het offeren of geven op.

De voortgang van 't verval is veroorzaakt door den woedenden oorlog die zedert 1572 tot 1576 gevoert is. Verders het ophouden van den dienst, 't vertrek of uitsterven der monniken... 't Is zeker dat de kerk reeds in den jaere 1649 was ingestort... Eindelyk is het choor ook ingestort en de grond en opstal in 't laetst der voorgaende eeuw verkocht aend den heer Paul Coenraet Pichtel, die een gedeelte van het cloostergebouw als de eetzael en slaepplaets der monniken tot een voortreffelyk woonhuis heeft geschikt, hetwelk by hem en zyne erfgenamen zeer lange daernae is bewoont geworden.

Dit heerlyk gesticht is nu, door het afbreken van 't geene er noch overig was, in den jaere 1749 ten eenemaal verdweenen. Jammer is het van zulk een sterk en vast gebouw en met groot jammer zag ik de ruïne in de jaere 1750. Het is te beklagen dat diergelyke oude gedenktekens dus uit het oog, en door den tyd uit het geheuge weggenomen worden. Dog het scheint aen deze eeuw eigen, al wat naer oudheit smaekt te vernielen, gelyk in korten tyd aen zoo veel casteelen is te beurt gevallen... ook de burgt der oude heeren en graven van Culenburg.

HET OUDE MANNEN HUIS

(blz. 496 vlgg.)

De fundateurs van de capel en het gasthuis zyn geweest heer Antonis van Lalaing en vrouwe Elisabeth... De eerste aenleg is geweest, daer noch de capel staet en waren ten westen en oosten van de capel twaelf kameren voor de armen ter bewoninge gebouwt. Kort hierna koften de echtgenoten den grond over de capel, daer twaelf kamers wierden opgerecht, besloten met een poort aen de straet boven welken ingang heer Antonis en Elisabeth geschildert waren met zes oude mannen en zes oude vrouwen agter dezelve... Vervolgens hebben de echtgenoten tot vermeerdering van het onderhoud der armen de twaalf kamers, gebouwt ten oosten en westen van de capel, in eigendom geschonken aen het gasthuis om dezelve te verhueren of verkopen..

De capel word nog in staet gehouden. In het gasthuis zijn alsnog twaalf oude mannen en vrouwen, hebben ieder zyn vrye wooning, en strekt hetzelfde tot een gesegende gedagtenis van zulk een liefdadige vrouwe, dog niet minder het weeshuis, hetwelk volgd.

HET WEESHUYS

(blz. 529, 574 vlgg., 192 vlg.)

Dit voortreffelyk gebouw is aangelegt door vier heeren executeurs van den testamente van vrouwe Elisabeth, van dato den 25 May 1555 en voltrokken door Melchior van Culenborg, zynde de andere drie intusschen overleden... Vrouwe Elisabeth... institueerden de regte armen tot haere erfgenaemen. Om aen dit Christelyk oogmerk te voldoen hebben de executeurs na rijpe deliberatie goedgevonden een weeshuis te stigten en wel voor 48 kinderen, 24 jongens en 24 meysjens, ook 12 maegden. Hiertoe kocht men een grond en erf, vanouds genaemt Ten Heyligen Leeven en boude daerop een aenzienlyke huizinge zo die alsnog in weezen is.

Aen de Agter- of Heerestraet ziet men een fraje wooning, nu bewoond by den rector der Latynsche schoole... en daernevens een poort of ingang naer het gebouw zelve. Men ziet boven in de gevel het wapen van Lalaing en Culenborg, waeronder een byschrift is geschildert geweest, dog door ouderdom onleesbaar geworden. Het was van desen inhoud, volgens de aentekening van den raedsheer Bosch: „Dese plaets, van oude tyden aen genaemd Ten Heyligen Leeven. Is nu de selfde naem dit convent weer gegeven”. Wanneer men deezen ingang met het afbikken der steenen en met voegen vernieuwde, helderden men de wapens ook op, over omtrent 25 jaeren en is er dit navolgende byschrift gesteld: „Ingenuam sobolem citius genitoribus orbam, Suscipit et gremio heic Elisabeth foveat. Ab Anno MDLX”.

Binnen de poort gekomen ziet men een hoog en uytgebreyd gebouw. Daer ontmoet men een capel, welke volmaekt is, zoo in de gevel staet 1557, en dan het huys. Twee ingangen zyn er: een voor de jongens en een voor de meysjens. Boven die van de meysjens, door welke zy naer de capel over de plaets plegen te gaen, ziet men het wapen van Luxenburg en Culenborg, en daer nevens dese letters I E, beduidende Jan en Elisabeth. Boven die van de jongens het wapen van Lalaing en Culenborg, en de letters A E, te kennen geevende Antonis en Elisabeth.

De woningen zyn van elkanderen afgescheiden; yder heeft zyn reventer of eetzael, dormiter of slaepplaets. Uit de keuken pleeg men de schotels door een vierkante opening, zowel aen de meysjens als jongens toe te reyken, welke er nog gezien konnen worden, dog buiten gebruik zyn. Zelfs quamen de jongens niet

in de capel, maer sagen en hoorden de misse doen door eene opening, blyvende binnens deurs. In het quartier der meysjens, in de reventer of eetzael, ontmoet men nu een konstig altaarstuk, daerin het eerste Avondmaal is afgebeeld dat Jesus met zyne discipelen houdt, en op een der deuren het eeten van het Paeschlam en op de tweede deur de groote maeltyd van de koning Ahasueros. Wanneer de deuren toegesloten zyn, ziet men daer buiten op geschildert het vallen en vergaderen van het Manna. Dit alles heeft geen sweem na de misse. Waer dit fraey stuk t'huis gehoord heeft is onbekend; mogelyk en zeer waar-schynlyk in een der kerken.

Hier gaet men langs eenige trappen in een zeer groote zael, op welke gezien werden eenige afbeeldsels van graeven en graevinnen van Waldek en Culenborg... Om... de gezegende gedagtenisse... van vrouw Elisabeth... uit het oog niet te verliezen, is... op de zael... opgehangen een heerlyk konst- en schilderstuk, waerin deeze vrouw Elisabeth zeer jeugdig is afgebeelt tusschen haer twee gemaels: ter rechter is Jan van Luxemburg, ter linker Anthonis van Lalaing, beide omhangen met het gulde vlies; boven zyn de wapenschilden en andere cieraeden en zyn alle drie afgebeelt in zulk een dragt en kledy als doe de manier was, hebbende de handen zamengevouwen als biddende. Op de lyst staen deeze woorden: „Asolis ortu usque ad occasum laudabile Nomen Domini”.

DE LASERYE

(blz. 576)

Tot het ontfangen en het verblyf van menschen met dese quael besmet, is hier buiten de Lekpoort ten oosten van den Havendyk een Lasarusghuis gestigt. De nagedachtenisse van hetzelfde word alsnog bewaerd door de benaemingen van de Lasarusweerd, de Lasarusboomgaard &c. Dit gebouw is nu ten eenemaal yerdweenen, zynde in de voorige eeuw afgebroken.

CAPELLEN

(blz. 577)

Behalven de capel op den Havendyk waeren even buiten de

stad noch twee capellen als een eeven buiten de Zandpoort, met naeme de Sint Anna capel, waerscheinelyk op Caetshage gestaan hebbende... Dese is door de beeldstormers... in 1566 omvergeworpen. De tweede capel is die van Redichem, nog in wezen, staende ten einde van de dreef, in een wooning of huis verandert. Deze zal gediend hebben tot gebruik van de voornoemde buert.

FUNDATIE VAN N.N. VAN BADEN

(blz. 577)

Boven en behalven de voorschreeven Godshuisen zyn er in de stad nog ses wooningen of kameren, als vier in de Agterstraet over het weeshuis ende twee in de Meent, gefundeert door eenen Van Baden, voor oude vrouwen die daerin gehuisvest worden en bedeelinge krygen.

LATYNSCHE SCHOOLE

(blz. 577 vlg. 65, 68)

Tot de openbare gebouwen behoord ook de publyke school. terzelver plaetse daer se was doe Jan van Bueren, proost van Aken en St Marien te Utrecht op Sint Emerentianasnagt 1428 de stadsmueren beklom en overrompelde, dat hem zuer opbrak... de borgery, in de wapenen gekoomen en zamen gerot zynde bood wakker tegenstand en kregen den proost met agtien man van de zyne omtrent de Vierhoeken gevangen, die zy aenstonds nedervelden behalve den proost dien een schandelyker, smaedlyker en smertelyker dood beschoren was... De proost wierd getrokken uit een rioel digte by de Slotspoort, in welke hy uit groote vrees en om zyn leven waer het mogelyk te behouden gekropen was... Onder de wyven geraekt wierd hy na de Oude Vismarkt getrokken en aldaer op een der visbanken geworpen en aen mooten gekapt... Ter gedagtenis wierd een hoofd van steen, ruwelyk gehouwen, aen de binnenzijde van de Slotspoort naer de straet ziende in de muur gemetselt, verbeeldende het hoofd van deezen voorvegter, en is aldaer alsnog te zien... Om dit buitengewoon voorval niet te vergeten... is... by het onbesuisd volk een spreekwoord... gebleeven en mogelyk op de baen by de vreugde

op St Emerentianasdag... gekoomen, wanneer men vrolyk zynde heeft geroepen „Godt dank! De proost van Aken op de vischbank!”...

De Latynsche school word bestierd door een rector en conrector, hebbende yder onder zig drie Classen... Vier scholarchen hebben het opsicht over de schoolen.

ROOMSCHE KERKEN

(blz. 579 vlgg., 272)

De Roomschesinden hebben hier twee kerken: eene in de Nieuwstad uitkomende op de Verkensmarkt en eene in de Oude stad, hebbende zyn uit- en ingang op de Groote Markt en in de Paepenhoek. De eerste word bedient door pastooren waerom die de Pastoorskerk word genaemd...

De eerste pater is versogt van den hoogedelen raadsheer..... Meerhouts ten tyde van de pest wanneer men niemand anders konde krygen en is gesonden van den weleerwaarden heer Theodorus Wezius... De eerste Jesuit die zich hier terneer zette was Guilhelmus Welius van Saltbommel. Nu gaen de Jesuitsgezinde de andere Roomsche in getal zeer verre te boven en sleept de Jesuitekerk alles naer zich, 't welk by den pastoor der andere kerke en diegeene die hem nog aenkleven met leedwezen word aengezien...

Dus de stad met derzelver gebouwen, zo wereldlyke als geestelyke, zo kerken als Godshuizen beschoud hebbende, wordt het tyd dat we overgaan tot de wyse van regeeringe. Nevens den graef die souverain heer is komt hier allereerst in aanmerking.

DE RAEDKAMER

(blz. 581, 590)

De weledele heeren Raeden worden allereerst gemeld als „raedsvrunden” in een ordonnantie van... 1518... Als graef Floris de regeering aenvaerde, zyn ze bekend by naeme als Raeden...

Dit collegie heeft zyn vergaderplaets gehad en heeft het alsnoch op het Nederhof, de Raedkamer genaemt. Het was vanouds een graeffelyke domain- en rekenkamer en diende den graeve

van advys, dog is ten tijde van Georg Frederik vorst van Waldek aangesteld tot een raed van appel.

DE GRAEFELYKE LEENKAMER

(blz. 593 vlgg.)

De Leenkamer is geplaatst op het Nederhof tegenover de Raedkamer. Tot dezelve behooren alle de graefelyke leenen die in grooten getale zyn, schoon er zeer veele verduisterd en veele alhier leenroerige landen in Zeeland zyn verdronken of onder water gezet. 't Schynt dat veele der leenen door de besitters derzelve voorbedagtelyk in de voorgaende eeuw zyn verdonkert geworden... Het Leenhof bestaet uit een stadhouder, leenmannen en den leengriffier en het heeft een leenbode...

De stadhouders... hebben... lang voor desen bewoond een zeer groote huisinge, aen den graeven in eygendom behoorende. Dit huis wierd vanouds genaemd het Stadhoudershuis. In de voorgaende eeuw kreeg het den naem van 't Hertogshuis, vermits in hetzelfde de hertog van Saxen in de jaeren 1693 en 1694 zijn optrek had genomen... Dit aensienlyk huis staet in de Slotsstraet digt by de poort op den hoek van de Meent.

DE WEL EDELE ACHTBAERE MAGISTRAET DER STAD CULENBORG

(blz. 597 vlg)

De regeering der stad bestaet in een drossaerd, richter of schout, twee borgemeesters (een schepen- en een stadsborgemeester), agt schepens en een secretaris. Welke borgemeesters en schepens alle jaer door den graef worden verkoren of gecontinueert...

In dienst der stad... zyn... een stadssyndicus, een advocaet-fiscael en een cameraer, welke laetste de stadsinkomsten ontvangt en uitgeeft... Noch voeg ik hierby dat aen de heeren van de magistraet ondergeschikt zyn een deurwaerder en drie stadsbodens.

HET COLLEGIE VAN DYKGRAEF EN HOOGDYK HEEMRAEDEN

(blz. 604)

Dit collegie is de opsicht en bewaeringe van den Lekkendyk toevertrouwt. Het voert de schouwe over denzelven (May- en Sint Jansschouw) dog daer is geen vaste tijd bepaelt wanneer die geschieden moet. In tyd van nood heeft het opzicht, wanneer dykleger word gehouden.

Een dykgraef en drie hooge heemraeden maeken dit lichaem uit.

DE BORGERY

(blz. 605 vlgg.)

De borgery deser stad wierd van grave Floris den eersten in vier compagnien verdeelt... Heden en voor meer dan 50 jaeren zyn er drie compagnien. Tot het oranjevaendel behooren de borgers van de Nieuwstad, tot het witte het oostergedeelte van de Oude stad en de Havendyk tot het blauwe het Westergedeelte van de Oude stad, en maekt de Groote Markt, de Oude Vischmarkt en Tolstraet de scheiding tusschen de twee voornoemde deelen. Ider compagnie heeft volgens gewoon gebruik een capitein, een luitenant, een vaendrig en mindere officieren als sergianten, corporaels.

De schuttery had hier vanouds ook een Doelen daer ze zich oeffenden in naer het wit te schieten, maer is nu ten eenemaal verdweenen.

De grond waer die geweest is, was in de langte uitgestrekt, omtrent beginnende by de Langsmeerpoort, langs de stadswal of -muer tot aen den hoektooren agter het Nieuwe Hof, alsnog om die rede genaemt de Schutterstooren, gelyk ik in een aftekening van de stad in plattegrond gezien en geleezen heb. Dus was de Doele gelegen, welke grond aen den hof van het Nieuwe Hof en de daernevens ten oosten staende huizingen betrokken en verdeelt is geworden.

Niet alleen is de borgery verdeelt in compagnien maer ook in panden, gemeenlyk genamd „Borgerpanden”... Daer zyn nu... vier en dertig panden of wyken. Yder pand heeft zijn pandmees-

ter; uit yder pand worden aangesteld vier personen die met den pandmeester zo er brand is, moeten komen om van dezelve zodanig gebruik te maeken als de heeren commissarissen goedvinden. Zynde de panden in drieën verdeelt, als de twaelf eerste gevoegt by de brandspuit no. 1, de elf volgende ingesloten tot de brandspuit no. 2 en van no. 24 tot no. 34 ingesloten tot de spuit no. 3.

Yder pand moet zeker getal van leeren brandemmers onderhouden om dienst te kunnen doen in tyd van brand. De panden moeten ook laeten maeken en behoorlyk onderhouden de brandleeren en haken. Ook moeten zy de stadsgragten opbyten wanneer die toegevrozen zijn.

By tyde van hoog water en harde vorst zyn zy verplicht de pandwaeke op het stadhuys, by nood op de dyken en by vloedwater in verscheide oorden van de stad te houden. Diegeene die zulks niet kunnen verrigten moeten aen den pandmeester voor 't byten zes en voor 't waken twaelf stuivers betaalen, dog hiervan zyn bevryt die boven de zestig jaeren oud zyn.

Nog is de borgery, neering of handwerken doende, in verscheiden gildens verdeelt als daer zyn: Sint Nicolaes- of koopmansgild, 't schippersgild, 't bakkersgild, 't timmermansgild, Ste. Agatha- of kleermakersgild, Sint Crispyn- of schoenmakersgild, 't Weversgild, 't voermansgild, 't zakkendragersgild, 't smitsgild.

HET GEMEENE LAND, EVERDINGEN, GOLBERDINGEN, ZYDERVELD

(blz. 676 vlg., 683, 708, 710, 45, 713, 716)

Het gemeene land zo het vanouds de heeren van Culenburg toebehoorde, was van een geringe omtrek, stootende Golberdingen tegen hetzelfde, even buiten de Golberdingsche poort, dat gevoegd by Everdingen een ander heer of vrouw erkende... Indien men nu nog daer afneemd Redichem, Lanksmeer, Payyen, Parys en Cats blyft er niets over als eenige broeklanden. Dog alle deze heerlykheden zyn thans ingelyft en maeken een fraeje landstreeke uit. Een schout van den broek of van het gemeen land die ook meteen ontfanger is, benevens drie heemraeden hebben het opzigt over het land, dat is over wegen, kaden, weteringen en slooten, voerende schouw over dezelve...

De uytwateringe van deze landen is langs de Vliet door de

heerlykheid van Akooy in de Lingen dus over eens anders grond en gebied.

Omtrent Golberdingen hebbe ik alleen aen te merken dat er een capelle geweest is, die by den Diefdyk heeft gestaen, zynde het muerwerk als de gevel en het oostergedeelte van het choor in het begin deezer eeuw nog te zien geweest en by my menigmael gezien... Zedert hetzelfde afgebroken is,... is... een gedenkteken opgericht met dusdanig een opschrift: „Hier stond eertyds de capel van Golberdingen”.

Everdingen is... met Golberdingen een Hollandsch leen..... De kerk is een overoud gebouw, vercierd met een zwaeren tooren met een verheven spits gedekt.

Zyderveld is bestaende uit verscheidene heerlykheden.... De kerk alhier is een ruim gebouw.

